

Liturghierul în cultura românească

Considerat principala carte bisericească de ritual, care aparține celor mai vechi texte creștine de slujbă, *Liturghierul*³⁰ (gr. λειτουργικόν) cuprinde rânduielile sfintelor liturghii ale ritului bizantin, care se oficiază de către arhieriei și preoții ortodocși, în special duminicile și la sărbători (*Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*, cea mai frecventă, *Liturghia Sfântului Vasile cel Mare*, care se săvârșește de zece ori pe an, și *Liturghia Darurilor mai înainte sfințite* a Sfântului Grigorie Dialogul, rezervată Postului Mare), cu unele îndrumări asupra modului și a timpului celebrării lor, la care se adaugă textele și cântările slujbelor premergătoare, precum și diferite rugăciuni. Cartea a fost publicată și cu indicația generică de *Liturghie*, fiind folosită uneori forma de plural. A mai fost denumită și *Slujebnic* sau *Slujelnic*, sub influența slavonă. *Liturghierul* arhieresc, care are denumirea curentă de *Arhieraticon*, cuprinde rânduielile hirotoniei și hirotesiei slujitorilor bisericii³¹.

³⁰ Vezi studiul nostru *Liturghierul în limba română (privire sintetică)*, în LR, LX, 2011, p. 127–138.

³¹ Pentru dimensiunea teologică și religioasă a cărții a se vedea Badea Cireșanu, *Tezaurul liturgic al Sfintei Biserici creștine ortodoxe de Răsărit*, tomul II, București, Tipografia Gutenberg, 1911, p. 388; Petre Vintilescu. *Cartea numită Liturghier*, în „Studii teologice”, XI, 1959, nr. 9–10, p. 507–524; idem, *Liturghierul explicat*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1998; Naphtali Lewis, *Leitourgia and Related Terms*, în *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 3, 1960, no. 4, p. 175–184, vol. 6, 1965, no. 3, p. 227–230; Ene Braniște, *Liturgica generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, ediția a II-a revăzută și completată, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993, p. 650–653, 661–662; Petru Pruteanu, *Liturghia ortodoxă – istorie și actualitate*, București, Editura Sophia, 2008.

Traducerea liturghiei în limba română în jurul anului 1100, potrivit unei informații interpretate eronat în prefața *Gramaticii române* din 1848 a lui Nicolae Bălășescu, idee acreditată, de fapt, de Andrei Șaguna, dar reiterată și de unii autori contemporani, rămâne, totuși, de domeniul fanteziei³².

În secolul al XV-lea, sunt copiate câteva liturghiere slavone, bogat ornamentate, printre care cel de la Feleacu, din 1481 (BCU Cluj, ms. 4745), și cel scris în 1492 de ieromonahul Ghervasie de la mănăstirea Putna, ajuns în posesia mitropolitului Teofil al Ardealului (BAR Cluj, ms. 2).

Prima carte tipărită în urma unei comenzi venite din spațiul cultural românesc este *Liturghierul* din 1508 al lui Macarie³³, fără indicarea locului de apariție. Ea constituie, totodată, prima ediție a *Liturghierului* slavon din tiparul chirilic european. Inițiativa publicării acestei cărți a aparținut domnului Țării Românești, Radu cel Mare, mort în aprilie 1508, fiind finalizată în același an, în 10 noiembrie, sub domnia urmașului său, Mihnea cel Rău (1508–1510), care este menționat în epilog ca patron al lucrării. În schimb, numele mitropolitului Țării Românești nu este consemnat. Despre ieromonahul Macarie se știe că a activat mai înainte la Cetinje, în Muntenegru, unde a scos, între 1493 și 1496, mai multe tipărituri slavone (*Octoihul*, *Psaltirea*, *Molitvenicul*, *Triodul* înflorat și *Tetraevanghelul*). Materialul tipografiei muntene grece provenea din Veneția, însuși călugărul sârb deprinzând, probabil, meșteșugul tot în acest centru. Legăturile sale cu Țara Românească s-au datorat căderii Muntenegrului sub turci, în 1496, în urma căreia activitatea tipografică din Cetinje a încetat. Tipograful a fost identificat cu diferite persoane omonime din epocă, dintre care cea cu egumenul Macarie de la Mănăstirea Hilandar pare a fi mai

³² Vezi, pentru critica teoriilor, Al. Mareș, *O traducere în limba română din jurul anului 1100?*, în „Contemporanul”, nr. 20 (1853), 14 mai 1982, p. 10; idem, *Scriere*, p. 33–34.

³³ A fost editat facsimilat, cu un studiu introductiv, de P.P. Panaitescu, la Editura Academiei, în 1961. O ediție jubiliară, în două volume, a apărut la Târgoviște, la Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române, în 2008.

plauzibilă³⁴. Macarie va mai imprima încă două cărți: un *Octoih* slavon, în 1510, și un *Tetraevanghel* slavon, în 1512.

Structura *Liturghierului* din 1508 este completă, incluzând cele trei liturghii, a lui Ioan Gură-de-Aur, a lui Vasile cel Mare și a „celor mai înainte sfințite”, precedate de tipicul liturghiei și de slujba diaconului. Ceea ce particularizează însă configurația lucrării este *Povățuirea Sfântului Vasile cel Mare către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre împărțășire*, cu care se deschide cartea, text mai rar întâlnit în manuscrisele slavone din secolul al XVI-lea, copiate în Muntenia și în Moldova. De notat că *Liturghierul* lui Macarie cuprinde, în final, și unele rugăciuni, cum ar fi cele pe care le spune preotul sau diaconul la litia Vecerniei mari, cea pentru binecuvântarea pâinilor, cea care se zice la coliva pomenirii sfinților, precum și două heruvice.

Izvodul lui Macarie este un prototip asemănător cu *Slujebnicul* tradus în slavonă de Eftimie, patriarhul de Târnovo, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care urmează *Diataxa* grecească, dar nu neapărat prin intermediul unei surse de proveniență bulgară³⁵. În privința tiparului, se constată, în pofida aspectului general, unele neglijențe de execuție, printre care erori de culegere și omisiuni de text, inclusiv retipărirea caietului B, ceea ce presupune existența unei imprimerii locale, improvizate. Ipoteza tipăririi la Veneția a cărților lui Macarie, lansată de Alexandru Odobescu și îmbrățișată de Virgil Molin, nu a fost acceptată. Doar hârtia tipăriturii prezintă filigrane care atestă că este fabricată în mori italiene. Nici celelalte încercări de localizare (Târgoviște, cu cele mai multe opțiuni, Mănăstirea Dealu, București sau o mănăstire din apropiere, Mănăstirea Bistrița) nu sunt suficient de convingătoare. Analiza comparativă, sub aspectul grafic, a tipăriturilor chirilice apărute la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea la

³⁴ Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful*, în STD, XVI, 1963, nr. 2, p. 429–440.

³⁵ Ene Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508 (Studiu liturgic)*, în BOR, LXXVI, 1958, nr. 10–11, p. 1061–1062.

Veneția, Cracovia, Cetinje ar dovedi, după opinia istoricului P.P. Panaitescu, că tiparul macarian este un produs intern.

Arta tipografică este ilustrată pregnant în cuprinsul cărții, care se distinge atât prin tiparul bicolor, cât și prin frontispiciile și inițialele ornate, formate din antrelacuri geometrice, care amintesc de ornamentica manuscriselor moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare. Limba *Liturghierului*, la fel ca și a celorlalte două tipăriri ale lui Macarie, este slavona de redacție mediobulgară, diferită de mediul de proveniență a tipografului, fapt care sugerează reproducerea unui manuscris local. În 1861, Al. Odobescu semna, în „Revista română”, șapte exemplare ale ediției din 1508 descoperite la mănăstirea vâlceană Bistrița³⁶. În prezent, în bibliotecile publice se mai păstrează 11 exemplare, dintre care cinci în țară (BAR, trei exemplare, BNR și Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu, câte un exemplar), iar alte șase în străinătate (Biblioteca Națională din Belgrad, un exemplar, Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, un exemplar, Biblioteca de Stat din Moscova, două exemplare, și Muzeul Istoric de Stat din Moscova, două exemplare).

Un *Slujebnic* slavon va tipări apoi și Coresi, în 1568, la Brașov, din care se păstrează un singur exemplar, incomplet, la BAR. Cartea a fost datată anterior, cu aproximație, în 1588. Conține rânduielile cvasicomplete ale slujbei bisericești, începând cu *Învățătură către preoți a celui între sfinți, părintele nostru Vasile cel Mare*, pe care am întâlnit-o și în *Liturghierul* lui Macarie. Prototipul cărții este însă, așa cum s-a demonstrat, *Slujebnicul* slavon tipărit de Božidar Vuković, la Veneția, în 1519³⁷. La rândul său, fiul lui Coresi, Șerban, „meșterul mare a tiparelor”, cum se recomanda în

³⁶ Alexandru Odobescu, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate la mănăstirea Bistrița. Prima tipografie din Țara Românească*, în „Revista română”, I, 1861, p. 807–830; idem, *Opere*. Text critic și variante de Maria Anineanu, note de Virgil Căndea, vol. II, București, Editura Academiei, 1967, p. 142–163.

³⁷ Al. Mareș, *O ediție brașoveană din secolul al XVI-lea a unei cărți venețiene*, în LR, XIX, 1970, nr. 6, p. 523–532.

predosloviea *Paliei* de la Orăștie, va tipări, în 1587, un alt *Liturghier* slavon, având ca model ediția lui Macarie din 1508.

Primul *Liturghier* tipărit în limba română, în 1570, la Brașov, îi aparține diaconului Coresi³⁸. Descoperit și descris pentru prima oară abia în 1927³⁹, singurul exemplar care se mai păstrează (în prezent, în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu) cuprinde numai *Rânduiala dumnezeieștii proscomidii* și *Liturghia Sfântului Ioan Gură-de-Aur*. Apariția cărții se datorează intensificării propagandei calvine în Transilvania, prin care li se impunea preoților români, încă din 1567, „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat și drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obștii”⁴⁰. Decizia tipăririi *Liturghierului* pare să fi fost luată la sinodul „pentru slujba liturghiei”, convocat la Teiuș, în 16 octombrie 1569. Alte izvoare istorice certifică deja apariția sa în anul următor, când „cărțile episcopului valah” erau trimise din Brașov, la 1 septembrie, principelui ardelean de la Alba Iulia. Mai explicit, într-o scrisoare adresată primarului Bistriței, în data de 9 decembrie 1570, de către episcopul calvin Pavel Tordași, sub patronajul căruia se tipărise cartea, se menționează cele două tipărituri românești, *Psaltirea* și *Liturghia*, pe care preoții erau obligați să le cumpere cu ocazia viitorului sinod. Prevalându-se de faptul că este o carte „pur ortodoxă”, P.P. Panaitescu excludea orice influență a Reformei în tipărirea acesteia, pe care o percepea ca o „operă independentă”, în consonanță cu aspirațiile culturale ale societății românești din acel moment⁴¹.

³⁸ Editat inițial, într-o manieră discutabilă, de Spiridon Cândeia (MA, V, 1960, nr. 1–2, p. 70–92), textul a fost restituit filologic și comentat de Al. Mareș, la Editura Academiei, în 1969; pentru o prezentare sintetică a cărții, vezi și Gheție-Mareș, *Originile*, p. 259–266; idem, *Diaconul Coresi*, p. 132–140.

³⁹ N. Sulică, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: „Liturghierul” diaconului Coresi, tipărit la Brașov, în 1570*, Târgu Mureș, 1927.

⁴⁰ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1911, p. 626.

⁴¹ Panaitescu, *Începuturile*, p. 163.

Această teză a fost demontată de I. Gheție, care a făcut o distincție clară între conținutul propriu-zis al cărții și mediul religios în care s-a efectuat traducerea⁴². Conform propagandei calvine, înlocuirea limbii slavone cu româna în oficierea slujbei era un prim pas spre convertire, iar schimbarea ritului tradițional, care întâmpina rezistența clerului, putea fi amânată. Încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, există mărturii documentare privind celebrarea unei liturghii bilingve în Transilvania, într-o formulă mixtă, limitată doar la citirea pericopelor evanghelice și a predicilor în română, pentru a înlesni înțelegerea mesajului scriptural. Data tipăririi cărții, stabilită inițial conjectural, pe baza unor date de natură istorică, a fost fixată, în urma examenului filigranologic, de Al. Mareș, după apariția *Psaltirii*, mai exact între 1 iunie și 31 august 1570, la începutul sau la sfârșitul intervalului, în aproximativ 25-30 de zile, în funcție de volumul relativ mic al tipăririi.

În privința sursei traducerii românești, unii cercetători (N. Sulică, P.P. Panaitescu) au presupus că aceasta ar fi tipăritura lui Macarie sau un alt text slavon identic. Menționarea printre sfinți a crailor sârbi Sava și Ștefan Nemanja (călugărul Simeon), atât în versiunea lui Macarie, cât și în cea a lui Coresi, a constituit un detaliu care a fost extrapolat ca un element peremptoriu de filiație. Independența celor două versiuni a fost susținută de Spiridon Cândea și demonstrată, mai apoi, de Al. Mareș, printr-o comparație extinsă între textul coresian, pe de o parte, și textul slavon din ediția lui Macarie, precum și din alte liturghiere manuscrise din secolul al XVI-lea. Supoziția că textul *Liturghierului* ar fi fost tradus în întregime în vederea tipăririi, și nu doar în varianta parțială în care a apărut⁴³, a fost respinsă de Al. Mareș, prin invocarea unor piese liturgice care se găsesc în forme identice în tipărituri coresiene anterioare, respectiv în *Catehism* și în *Molitvenic*. Traducerea doar a celei mai uzitate liturghii, cu preluarea unor rugăciuni și a

⁴² Gheție, *Începuturile*, p. 179–180.

⁴³ Panaitescu, *op. cit.*, p. 162.

unor psalmi deja publicați, denotă o lucrare încropită în mod precipitat. Sunt pertinente, în aceeași măsură, observațiile sale privind calitatea precară a traducerii, efectuată, probabil, în grabă, cu puțin timp înaintea imprimării, precum și existența a două straturi de limbă: unul al traducătorului prezumtiv, mai slab reprezentat, localizabil în zona Banat-Hunedoara și în centrul Transilvaniei, și altul al tipografului-revizor, localizabil în Muntenia și sud-estul Transilvaniei.

Ecoul pe care l-a avut ediția lui Coresi comportă câteva comentarii. A fost, oare, această apariție singulară în spiritul veacului sau a fost doar o tentativă temerară, fără răsunet? Deși sunt indicii că s-a epuizat mai repede decât celelalte tipărituri coresiene, nu putem ști în ce măsură a fost utilizată efectiv în cadrul oficiului divin. Este cunoscută doar o singură copie, indirectă, după versiunea din 1570, și anume cea executată de către popa Urs din Cotiglet (Bihor), aflată împreună cu un *Molitvenic* datat ante 1695 (BAR, ms. rom. 4151). Această prelucrare destul de târzie poate sugera, într-adevăr, faptul că au circulat mai multe copii descinse din tipăritura brașoveană. Cea dintâi traducere a *Liturghierului* nu a avut totuși impactul scontat. Reticența preoților față de înlocuirea limbii liturgice s-a prelungit însă și în secolul al XVII-lea, întrucât, în 1640, superintendentul calvin de la Bălgrad, Geleji Katona István, îi pretindea candidatului la scaunul mitropolitan „să interzică preoților de sub ascultarea sa predicarea în limbi străine și să le poruncească de a săvârși orice slujbă dumnezeiască înaintea obștei țărănești în limba lor, adică românește”⁴⁴. O altă tipăritură izolată, *Slujebnicul* slavon de la Mănăstirea Dealu, din 1646, ar putea fi chiar reflexul unei desprinderi mai greoaie de rigorile tradiției. Între hotărârile adoptate la sinoadele convocate în 1675 de mitropolitul Sava Brancovici, figurează și o recomandare, aparent în contradicție cu spiritul său antireformist, ca slujba „să se vestească în limba noastră, rumânește, carele ne-am născut, ca să înțeleagă toți

⁴⁴ Lupaș, DIT, p. 207.

creștinii”⁴⁵. Mai mult, în canonul 8 al soborului, se instituia o prevedere drastică: „Popii carii nu să nevoiesc cu rumânie, ce tot cu sârbie, unii ca aceia și lor făcu-și de cătră Dumnezeu pedeapsă și de cătră poporani urâciune și săborului scădeare, aceia cu un cuvânt să să oprească din popie”⁴⁶. S-a opinat, de asemenea, că încă din timpul lui Vasile Lupu și Matei Basarab în cadrul slujbei graiul românesc era „introdus de fapt, nu mai era trebuință de vreo decretare, mai ales că nime nu se opunea la aceasta”⁴⁷. În pofida acestei tendințe tot mai evidente, conservatorismul clerului părea mai greu de dislocat. A. D. Xenopol explica această atitudine refractară prin faptul că un proces înnoitor de o asemenea profunzime era încă privit ca „o decădere din sfințenia vremurilor vechi, ca o îndepărtare de dumnezeire, deprinsă până atunci a asculta rugăciunile muritorilor în limba sfântă a slavonismului și nu în cea profană și slujind la nevoile zilnice, limba română”⁴⁸.

Vor trece mai bine de o sută de ani de la *Liturghierul* lui Coresi până la tipărirea unei noi ediții în limba română. Cel care își va asuma rolul de promotor al naționalizării cultului religios din Moldova va fi mitropolitul Dosoftei. El traduce și tipărește la Iași, în 1679, „cu multă osârdie, să-nțăleagă toți spăseniia lui Dumnedzău cu întreg înțăles”, *Dumnedzăiasca Liturghie*⁴⁹. Publicarea cărții făcea parte dintr-un program mai larg, bine conceput. Din aceleași rațiuni ale accesului cât mai larg și ale „înțelesului” cuvântului divin, el va publica și alte cărți de slujbă în limba română, precum *Psaltirea de-nțăles* (*Psaltirea* slavo-română), în 1680, și *Molitivănicul de-nțăles*, în 1681.

⁴⁵ Cipariu, *Acte*, p. 148.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 149–150; vezi și Sbiera, *Mișcări*, p. 23.

⁴⁷ I. G. Sbiera, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁸ *Introducerea limbii române în biserică pe timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu (1633–1654)*, în „Arhiva”, II, 1890–1891, nr. 7, p. 411.

⁴⁹ Editată de N.A. Ursu sub egida Mitropoliei Moldovei și Sucevei în 1980. Vezi și I. Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de Mitropolitul Dosoftei (1679–1979)*, în „Glasul bisericii”, XXXVIII, 1979, nr. 9–10, p. 995–1015.

În prologul intitulat *Cuvânt depreună cătră toată seminția rumânească*, alcătuit după schema celui din *Cazania* lui Varlaam, din 1643, Dosoftei își motivează acțiunea sa novatoare prin dorința mărturisită ca „să-nțălegă toți carii nu-nțăleg sârbeaște sau elineaște”. Într-o notiță cu întrebări și răspunsuri din finalul predosloviei (cu text alternativ în slavonă, în greacă cu litere chirilice și în română), el face un elocvent paralelism cu substrat dogmatic, citând, în acest sens, argumentele unui mare canonist din secolul al XII-lea, Theodoros Valsamon, patriarhul Antiohiei, în legătură cu obligativitatea limbii grecești în slujba bisericească, în care se arată că aceia ce „vor fi de elineasca limbă cu totul nepartnici, pre limba sa slujască Svânta Liturghie”. Același text este reluat într-un apendice de la sfârșitul *Parimiilor*, numai în limba greacă și cu litere chirilice, având titlul în română: *Mărturie cum că nu iaste oprit a să cânta liturghie rumâneaste*.

Ediția din 1679 a *Liturghierului* cuprinde numai *Proscomidia*, urmată de cele trei liturghii constantinopolitane traduse din limba greacă, la care se adaugă: *Molitva colivelor*, *La Paști, molitva cărnii*, *Ș-alta la Paști, Molitva cea mare de la duhovnic, ucenicilor de ispovadă și Molitve de iertat a tot blăstăm și afurisanie omului răpăosat* (în colontitlu: *Molitva de furisanie*).

Ediția a doua, care apare tot la Iași, în 1683, este însoțită de nouă confirmare canonică din partea Bisericii Orientale, de data aceasta prin încuviințarea patriarhului Alexandriei. Cartea conține o gamă mai diversă de piese liturgice și rugăciuni, față de cele din ediția princeps, cu următoarele titluri: *Rândul la svințitul antimiselor*, *Molitva celor ce-ș aduc dar la svânta besearică den fruntea poamelor*, *Molitvă la area cea cu pâine*, *Molitvă la culesul viilor*, *Molitvă la blagoslovenia vinului în cramă sau în pivniță sau la besearică ce-ș duce creștinul vin nou*, *Slujba Vecerniei*, *Diaconiile Utrăniiii*, *Rânduiala Bdeniei, scoasă din izvoadele ceale vechi grecești*, *Rânduiala Pohunoșniței*, *Văglașeniile la Paști*, *Molitve la Svânta Priceștenie*, *Molitvă la blagoslovitul mâțașoarelor*.

Sunt inserate și două texte patristice și postpatristice reprezentative: *Cazanie la Gioi mari a dintru svinți părintele nostru Ioan, arhiepiscopul de Țarigrad, Rostul-de-Aur și o Rugă pentru creștinătate a Svântului Calist, patriarhul de Țarigrad*. Unele rugăciuni, printre care și *Cazanie la Gioi mari*, sunt preluate din *Molitivănicul de-nțăles*. Doar *Otpusturile praznicilor celor domnești, Otpusturile preste săptămână și rugăciunile Polunoșniței* sunt reproduse integral în slavonă. În ediția a doua sunt omise textele *La Paști, molitva cărnii și Molitve de iertat a tot blăstăm și a furisănie omului răpăosat*⁵⁰. Traducerea lui Dosoftei este, totodată, și expresia unei mutații de factură sursologică. Dacă la baza *Liturghierului* coresian s-a aflat o versiune slavonă, edițiile mitropolitului moldovean se revendică, după cum am văzut, de la izvoare grecești, fiind recognoscibile unele influențe ale *Diataxei* lui Filotei IV, care se puteau exercita însă și printr-o filieră slavonă⁵¹.

Tot în 1679, în același an cu prima ediție a lui Dosoftei, în Bihor era copiat un *Liturghier* de către popa Pătru din Tinăud, într-o versiune diferită de cea a mitropolitului moldovean⁵². Aceluiași copist i-a mai fost atribuit⁵³ și un alt *Liturghier* scris în acest răstimp, care însă nu îi aparține lui, ci probabil lui popa Lup din Tetișu (Sălaj), al cărui nume apare în însemnări (BCU Cluj, ms. 2482). Textul prezintă unele convergențe cu cel al lui Dosoftei, dar și multe deosebiri. Alte copii manuscrise fuseseră realizate în Țara Zarandului, printre care cele ale lui Alexandru Dumitrașcu Bălgrădeanul, din 1675, și ale lui Lazăr diacul din Brad, în 1683, ambele

⁵⁰ Din prima ediție se mai păstrează trei exemplare la BAR și un exemplar la BAR Cluj. Din cea de-a doua ediție, un exemplar se află la BAR, iar altul la BNR.

⁵¹ Vezi Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, ed. cit., p. 27.

⁵² Vezi Gh. Ciuhandu, *Vechi urme de cultură românească în Bihor*, în „Cele trei Crișuri”, I, nr. 8, 15 septembrie 1920, p. 20–26; Atanasie Popa, *Un cărturar bihorean din secolul XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, XX, 1969, p. 194.

⁵³ Florian Dudaș, *Manuscrise românești medievale din Crișana*, Timișoara, Editura Facla, 1986, p. 195.

păstrate în Biblioteca Mitropoliei Ardealului din Sibiu (ms. 18 și, respectiv, 19). Au mai fost semnalate un *Slujebnic*, aflat în Muzeul Britanic din Londra, tradus de Mihail Moxalie, autorul *Cronografului* din 1620, și o *Liturghie a Sfântului Vasile cel Mare*, în greacă și română, scrisă în 1683 de Mihail logofăt din Țara Românească, existentă în Biblioteca Metocului Sf. Mormânt din Istanbul⁵⁴.

Demersul lui Dosoftei nu a condus însă la adoptarea efectivă a limbii române în cadrul serviciului liturgic. După un an de la apariția tipăriturii de la Iași, gestul iconoclast al mitropolitului moldovean va fi contracarat de Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, care va edita la București *Svânta și dumnezăiasca Liturghie*, cu textul slavon și numai tipicul tradus în română, cu motivația că „liturghiia toată a o pre-pune pre limba noastră și a o muta nice am vrut, nice am cunezat”. În aceeași formă încorsetată de tradiție va fi reeditată *Sfânta și dumnezăiasca Liturghie*, la Buzău, în 1702, și la Iași, în 1715, cu o sporire însă a numărului de rugăciuni în limba română, pe aceeași linie înscriindu-se și *Liturghia Sfântului Ioan Zlatoust*, tipărită la Rădăuți, în 1745. Introducerea și generalizarea limbii naționale în biserică avea încă oponenți în mediile clericale românești. În îndreptarul dogmatic, liturgic și canonic alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, împreună cu mitropolitul Teodosie, pe care arhiepiscopul ardelean Atanasie Anghel îl va semna, în 1698, cu prilejul hirotonirii de la București, i se recomandă în mod expres ca „slujba de toate zilele să te nevoiești cu de-adinsul să citească toate pre limba slovenească sau elinească, iar nu rumânească sau într-alt chip”, însă i se permitea, în continuare, ca „Sfânta Evanghelie la leturghie să pui să citească au slovenească, au rumânească”⁵⁵. Dacă pentru traducerea cărților de lectură bisericească se ma-

⁵⁴ Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1986, p. 236, 251.

⁵⁵ *Condica sântă*, publicată după original de arhiepiscopul Ghenadie Craioveanu (Enăceanu), vol. I, București, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, 1886, p. 82; vezi și Cipariu, *Acte*, p. 243–244.

nifesta o toleranță mai mare, chiar o implicare efectivă, ca în cazul mitropolitului Varlaam, cea a cărților de slujbă era încă îngrădită de oficialitățile ortodoxe, sau cel puțin privită „cu rezervă și neîncredere”⁵⁶. Sunt edificatoare manuscrisele bilingve sau trilingve elaborate în această perioadă de tranziție, printre care *Slujebnicul* slavo-greco-român al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei (BAR, ms. rom. 1790), un *Slujebnic* slavon, grecesc și românesc (BAR Cluj, ms. rom. 1216), precum și câteva liturghiere slavo-române (BAR, ms. rom. 1365, ms. sl. 794), care prezintă nu numai tipicul tradus în română, ci și *Crezul* și unele rugăciuni⁵⁷. Același gen de bilingvism se perpetua, așadar, în biserica românească la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului următor, ceea ce indică o cantonare într-un anumit „hibridism liturgic”⁵⁸. Menținerea limbilor considerate sacre în oficierea slujbei era percepută și ca o reacție în fața propagandei calvine sau catolice. Nu poate fi ignorată nici dificultatea transpunerii și adaptării cântărilor Sfintei Liturghii, impas pe care îl vor resimți traducătorii și în cazul altor cărți de ritual (*Catavasier*, *Octoih*, *Minei*, *Triod*). Dincolo de aceste opreliști formale, în Transilvania și în Banat vor fi executate, între anii 1695-1706, mai multe copii ale *Liturghierului* de către Vasile Sturdze Moldoveanul, urmat și de alți copiiști, printre care dascălul Văsii din Șcheii Brașovului, dascălul Gheorghe din Vima Turzii, popa Niculae din Cigmău (Hunedoara) sau diacul Ștefan din Bociu (Cluj), texte care se distanțează, în mare măsură, față de versiunea lui Dosoftei.

Rolul de a definitiva acest proces i-a revenit mitropolitului Antim Ivireanul, considerat creatorul limbii noastre liturgice, care va publica o nouă versiune a *Liturghierului* în

⁵⁶ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 222; vezi Gheție–Mareș, *Originile*, p. 55–58.

⁵⁷ Violeta Barbu, *Preliminarii la studiul naționalizării serviciului divin: principalele versiuni românești ale „Simbolului credinței” (1650–1713)*, în LR, XL, 1991, nr. 1–2, p. 27; vezi și Cătălina Velculescu, Zamfira Mihail, Ileana Stănculescu, Ovidiu Olar, *Manuscris triling. Preliminarii la o editare*, cuvânt înainte de Erich Renhart, București, Editura Paideia, 2010.

⁵⁸ Cyrille Korolevskij, *Liturgie en langue vivante: Orient et Occident*, Paris, Éditions du Cerf, 1955, p. 68.

limba română, prin care „slavona era gonită din ultimul ei adăpost”⁵⁹. S-au avansat însă ipoteze, deloc improbabile, privind atribuțiile restrânse ale lui Antim Ivireanul, care s-ar fi limitat doar la editarea textului, iar traducerea propriu-zisă, rămasă într-un cvasianonimat, i-ar fi aparținut dascălului Damaschin, ajuns apoi episcop al Buzăului și, respectiv, al Râmnicului⁶⁰. Cu toate că admitea calitatea sa de „săvârșitor” al cărților sfinte, N. Iorga era contrariat de faptul că Damaschin a acceptat să-și treacă lucrările sale „supt alt nume, ca pe vremurile când era doar un simplu «dascăl»”⁶¹. Pornind de la aceste premise, nu ar fi deci forțat să presupunem că declinarea paternității putea fi chiar prețul plătit de traducător pentru accesarea la demnitatea arhierescă. Abia mai târziu, în 1778, în prefața *Mineiului pe noiembrie*, episcopul Chesarie al Râmnicului recunoștea, cu probitate, acea „desăvârșită podoabă” pe care Damaschin o conferise atâtor scrieri rămase nepublicate în urma sa. Este curios faptul că această primă ediție nu a apărut ca o tipăritură autonomă, ci a fost inclusă în cadrul unui *Evhologhion*, imprimat de Mihai Iștvanovici, la Râmnic, în 1706. Precizăm că exemplarul complet de la BAR prezintă cele două cărți legate separat, în două volume, însă cu aceeași foaie de titlu repetată, pe când un exemplar de la BCU Cluj le păstrează în colligat, așa cum credem că au fost imprimate inițial. De altfel, în vechile codice, Liturgia era încorporată în *Evhologhiu*, modalitate care s-a păstrat multă vreme⁶². Este posibil ca acest subterfugiu editorial să fi fost ales tocmai pentru a masca tipărirea *Liturghierului* în limba română. În vremea lui Constantin Brâncoveanu, slujba se efectua încă în limba slavonă, iar utilizarea limbii române

⁵⁹ Iorga, *Istoria literaturii*, vol. II, p. 85.

⁶⁰ Vezi Alex. Lapedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în CVL, XL, 1906, nr. 6–8, p. 563–581; Barbu Teodorescu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în MO, XII, 1960, nr. 9–12, p. 635–636.

⁶¹ Iorga, *Istoria bisericii*, vol. II, p. 101.

⁶² Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, p. 19.

era privită deseori ca un abuz religios. Dovadă sunt relatările lui Del Chiaro, care rememora, în 1718, faptul că „în unele biserici se slujește și în limba valahă și, la surprinderea mea, de față cu unii boieri, mi s-a răspuns că această inovație a fost introdusă în timpul din urmă”⁶³.

În cuprinsul celei dintâi secțiuni a tipăriturii din 1706 apar cele trei formulare ale *Liturghiei*, urmate de *Otpusturile praznicelor celor domnești ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie, Otpusturile preste săptămână ce să zic la Vecernie, la Utrenie și la Liturghie și Văzghășeniile în zioa Sfîntelor Paști la canon după fieștecare peasnă*. Textul primei ediții a lui Antim Ivireanul, care prefigurează prototipul *Liturghierului* din biserica noastră, înrudit, evident, în unele porțiuni, și cu textul lui Dosoftei, va fi reluat într-un volum distinct, cu titlul *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, apărut, la Târgoviște, în 1713. Reeditările ulterioare⁶⁴ de la București și Râmnic vor urma cu fidelitate acest model, care se va impune și în cadrul edițiilor scoase la Iași și la Blaj, în jurul anului 1750, moment care consfințește cea dintâi încercare de unificare a limbii române literare⁶⁵.

Potrivit unei cronici moldovenesti atribuite lui Ienache Cogălniceanu (sau Pseudo-Enache Kogălniceanu), oficierea slujbei în română a fost impulsionată de către Constantin Mavrocordat, în cursul celei de-a doua domnii, între 1741–1743, după ce își încheiase cea de-a treia domnie în Muntenia, el dispunând să se aducă „cărți pi-nțales din Țara Românească, căci în Moldova nu să afla Evangheliu,

⁶³ Anton-Maria Del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, traducere de S. Cris-Cristian, Iași, Editura Tehnopres, 2005, p. 63.

⁶⁴ A se vedea edițiile: *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, 1729, 1741, 1746, 1747, 1780; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Râmnic, 1733, 1747, 1759, 1767, 1787, 1813, 1817; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747; *Liturghie*, Iași, 1759, 1794; *Dumnezeieștile Liturghii*, Blaj, 1756, 1775, 1807; *Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Buzău, 1768; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, București, 1797; *Sfânta și dumnezeiasca Liturghie*, Sibiu, 1798; *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii*, Sibiu, 1807, 1809, 1814, 1827.

⁶⁵ Vezi Ghetie, *Baza*, p. 389–390, 407.

Apostole și Leturghii, dând poroncă mitropolitul aceste cărți să le cetească pe-nțales pe la bisărici, mai poroncind domnul mitropolitului și episcopilor să facă tipografie fieștecari la eparhia lui, ca să să tipărească cărți pe înțales”⁶⁶. Adoptarea fără rezerve a traducerii muntenești și, implicit, a normei literare pe care o promova a fost un act deliberat, care avea acceptul unor înalte fețe bisericești, respectiv a mitropolitului Iacob Putneanul, în Moldova, și a lui Petru Pavel Aron, în Transilvania. În același timp, nici rolul tipografilor rămnicieni veniți la Blaj nu poate fi neglijat în această privință, acțiunea de retipărire având, probabil, și resorturi de natură comercială.

În fine, ediția pe care o va îngriji mitropolitul Veniamin Costache, publicată la Iași, în 1818, în două tiraje⁶⁷, marchează ultima fază în desăvârșirea acestui prototip⁶⁸ al *Liturghierului*, sub aspectul stabilirii textului de bază, urmat îndeaproape până în zilele noastre. Cărturarul moldovean restructurează discursul liturgic, realizând, totodată, o modernizare masivă sub aspect lexical⁶⁹. El constată că în editările anterioare s-au strecurat „nu puține sminteale în cuvinte”, ceea ce îl motivează să supună textul unei revizii radicale, printr-o colaționare cu sursele primare, după cum declară în prefață: „...și am alăturat izvodul acel vechiu cu acel elino-grecesc și slaveno-rusesc și am văzut multă nepotrivire pre la multe locuri, atât în cuvinte, cât și în învățăturile ce sânt așezate printr-însa”. Mitropolitul pledează, astfel, pentru înlocuirea, pe scară largă, a cuvintelor de origine slavă prin

⁶⁶ *Cronici moldovenești*. Pseudo-Enache Kogălniceanu, ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, Editura Minerva, 1987, p. 16.

⁶⁷ *Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818.

⁶⁸ Petre Vintilescu, *art. cit.*, p. 524; idem, *Liturghierul explicat*, p. 28; în legătură cu versiunile *Liturghierului* românesc, vezi și Ch. Auner, *Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome*, în *Χρυσόστομικά*, Roma, Libreria Pontificia di F. Pustet, 1908, p. 731–769.

⁶⁹ Vezi și Scarlat Porcescu, *Limba română literară în opera Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *MMS*, XLIII, 1967, nr. 1–2, p. 165–174.

corespondentele lor de origine latină, precum *agneț* cu *pâine*, *blagoslovit* cu *binecuvântat*, *cădire* cu *tămâiare*, *dveră* cu *ușă*, *molitvă* cu *rugăciune*, *prestol* cu *masă*, *vohod* cu *întrare*. Ideile sale privind „latinizarea” textului vor fi amplificate în prefața-pastorală a noii ediții a *Dumnezeieștilor Liturghii* din 1834.

Vom pune, în încheiere, în paralel câteva pasaje din *Rânduiala Vecerniei celei mari* (denumită în toate tipări-turile, până la cea din 1818, *Rânduiala Bdeniei*), precum și din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești* din *Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*, fragmente sugestive pentru stadiile parcurse în consolidarea tipicului celebrării serviciului liturgic, concomitent cu acceptarea unei norme literare supradialectale.

Rânduiala Vecerniei celei mari
(adică privegherea de toată noaptea și Utrenia Învierii)

După ce apune soarele, trecând puțânea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sveaștnice aprinde sveaștnicele și pune sveaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul mărg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa facă metanie la locul lui. Și mărg de să-nchină înaintea icoanei lui Hristos, 3(*ști*), și o sărută. Așijderea și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari, 1(*ști*), și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preutul petahirul pre sine și felonul și, luând cădelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și dzâce Molitva tămâiei, în taină (Dosoftei, *Liturghie*, Iași, 1683, f. 65^r–65^v).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătoriul de sveaștnice aprinde sveaștnicele și pune sveaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preutul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui. Și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea și la icoana Preacistii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia

preotul epitrahilul spre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Evhologhion cu Liturghie*, Râmnic, 1706, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, București, 1728, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puțintea vreamă, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde și pune sfeaștnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acoloa, iară de nu va fi acoloa fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luund cadelnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile și Sfintele Liturghii*, Iași, 1747, p. 1–2).

După ce apune soarele, trecând puținta vreme, toacă în toaca cea mare, iară aprinzătorul de făclii aprinde luminile și pune în sfeașnicul cel mic înaintea dverii cei mari. Iară preotul și diaconul merg de iau blagoslovenie de la cel mai mare, de va fi acolea, iară de nu va fi acolea fac metanie la locul lui și merg de să închină înaintea icoanei lui Hristos de trei ori și o sărută. Așijderea fac și la icoana Preacestii, apoi să închină înaintea dverii cei mari o dată și spre strane să pleacă câte o dată. Și, întrând în oltariu, ia preotul epitrahilul pre sine și Sfânta și, luând cădealnița cu tămâie, stă înaintea prestolului și zice Rugăciunea tămâiei, în taină (*Dumnezeieștile Liturghii*, Blaj, 1756, p. 1–2).

După apusul soarelui puțin trecând, merge aprinzătorul de candelă și face metanie la cel mai mare. Deci iasă și loveaște în clopotul cel mare (sau în toaca cea mare), nu-i degrab, cetind „Fericți cei fără prihană” sau Psalmul 50, linișor, de 12 ori. Și, după aceea, întră și aprinde candelile și gătește cadilnița. Și așa, iarăși iasă și loveaște în toate clopotele. Și, întorcându-să în biserică, aprinde o făclie în sfeașnic și-l pune în preajma ușilor celor împărătești. Apoi face metanie preotului al căruia iaste rândul, iar preotul, sculându-să, face metanie la cel mai mare. Și, mergând, face 3 închinăciuni înaintea Sfințelor Uși și la amândouă stranele, iară frații șăd toți. Și, întrând în Sfântul Oltariu, pune pre sineș epitrahilul, sărutând crucea ce iaste deasupra lui și, luând cadilnița și stând înaintea Sfintei Mease, pune tămâie și ceteaște Rugăciunea tămâiei, în taină (*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasile cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. [2]^v–[3]^f).

Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești

[Ț]ie punem viața noastră toată și nădeajdea, de oameni Iubitoriu, Despuetoriu, rugămu-Ți-ne și cearem și cucețrimu-ne: Podobește noi a ne împreuna cu a ceriului Tău și înfricoșat Ascuns, ceastă sfinție și sufletească masă, cu cug[e]t curat, în lăsarea păcatelor, iertare greșalelor, întru Duhul Sfânt împreunare, în dobânda împărăției ceriului, nu întru pâra sau într[u] osândă (Coresi, *Liturghierul*, Brașov, 1570, f. 35^r).

Ție depunem viața noastră toată și nedeajdea, Despui-toriule, Omiubitoriule, și cucerim și ne rugăm și ne su-plecăm: Spodobeaste-ne să ne priceștuim de cereștile Tale și strașnice Taine din această svințită și sufletească masă, cu curată-mpreună știință, în iertare păcatelor, în ier-tăciune greșalelor, în de Duhul cel Svânt însoțaciune, în de-mpărăția ceriului însoțare, în cutedzarea cea cătră Svinția Ta, nu în giudecare, nice în osândire (Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, Iași, 1679, f. 28^v–29^f).

Înainte Ta punem toată viața și nădejdea noastră, Stă-pâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cucerim: Învredniceaște-ne pre noi să ne împreunăm cu cereștile Tale și înfricoșatele Taine ale aceștii sfinte și du-hovnicești mease, cu curată cunoștință, spre lăsarea păca-telor, spre iertarea greșalelor, spre împreunarea cu Sfântul Duh, spre moștenirea împărăției cerești, spre îndrăznirea cea cătră Tine, nu spre judecată sau spre osândă (*Dumne-zeieștile și Sfintele Liturghii*, Târgoviște, 1713, p. 100).

Ție zălojim toată viața noastră și nedejdea, Stăpâne, Iubitoriule de oameni, și cearem și ne rugăm și ne cuce-rim: Învredniceaște-ne pre noi a ne cumineca cu cereștile Tale și înfricoșatele Taine ale aceștii sfințite și duhov-nicești masă, cu curată știință, spre lăsarea păcatelor, spre iertarea greșalelor, spre împărțășirea Sfântului Duh, spre moștenirea împărăției ceriurilor, spre îndrăznirea cea cătră Tine, nu spre judecată sau spre osândă (*Liturghiile a Sfinților ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog*, Iași, 1818, f. 54^r).

Constatăm că structurarea *Liturghierului* urmează, sub aspect compozițional, câteva modele care s-au impus în evo-luția sa: cel coresian, apoi cel elaborat de Dosoftei, cu o pa-letă mai diversificată a pieselor liturgice auxiliare, după care câștigă teren prototipul muntean, constituit în primele decenii ale secolului al XVIII-lea pe coordonatele Râmnic–Târgoviște–București. Cel din urmă se impune la un moment dat, fără rezerve, și în celelalte două zone dialectale, Moldova și Transilvania, unde limba formularelor liturgice

este reprodusă aproape mecanic de la un text la altul. Este sesizabilă, pe de altă parte, mai ales în *Rânduiala Bdeniei*, o anumită influență pe care traducerea lui Dosoftei a exercitat-o, în secolul următor. asupra textului muntean. Reformarea rânduieiilor liturgice, ca și a limbajului de către Veniamin Costache este profundă, în multe privințe, normele moldovenești fiind înlocuite, cu mici concesii de ordin fonetic, de cele muntenești. Substituirile lexicale enunțate și operate de către cărturar în ediția sa din 1818 s-au transmis, în mod firesc, până la nivelul textului liturgic actual⁷⁰, diferențierile care mai apar fiind restrânse (*aprinzătoriu de candele – paracliserul, gătește – pregătește, făclie – lumânare, zălojim – încredințăm, cumineca – împărtășim*).

Întâlnim în fragmentele prezentate și o excepție semnificativă, respectiv o similitudine între textul lui Coresi și cel contemporan, reflectată prin sintagma *cuget curat* din *Rugăciunea de dinaintea Rugăciunii Domnești*, cu alte corespondențe la ceilalți autori: *curată-mpreună știință* (Dosoftei), *curată cunoștință* (Antim Ivireanul), *curată știință* (Veniamin Costache)⁷¹. Limbajul liturgic a parcurs, așadar, o perioadă de acumulări și decantări, care coincide cu însăși dezvoltarea limbii române literare.

⁷⁰ Am luat ca termen de comparație textul *Liturghierului* apărut în 1987 la Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.

⁷¹ Cf., în același context, formele: *curată știință* (edițiile *Liturghiilor*, Buzău, 1835, și *Mănăstirea Neamț*, 1860), *curată cunoștință* (București, 1855), *curată conștiință* (București, 1887 și 1895, Sibiu, 1902, Blaj, 1905); pentru *conștiință curată* optează și Petre Vintilescu (*Contribuții la revizuirea Liturghierului român. Proscomidia. Liturghia Sf. Ioan Gură-de-Aur*. Studiu și text, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1931, p. 140); forma *curat cuget / cuget curat* se generalizează însă în edițiile moderne; într-o relectură a discursului liturgic, Bartolomeu Anania înclină tot pentru sintagma *cuget curat* (*Cartea deschisă a Împărăției. O însoțire liturgică pentru preoți și mireni*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2005, p. 218); în legătură cu lexicalizarea conceptului „conștiință” în vechile traduceri religioase românești, a se vedea și Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, ed. cit., p. 372–379.